

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949
Cilt | Volume 23 • Sayı | Number 1
Haziran | June 2024

Tabii İlimlerin Arapça Sesbilim Geleneğine Etkisi: *Cühdü'l-mukill* Örneği

The Influence of Natural Sciences on Arabic Phonological Tradition: The Case of *Juhd al-muqill*

Nazife Nihal İNCE

Doç. Dr. | Assoc. Prof.

Akdeniz Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati
Akdeniz University, Basic Islamic Sciences, Arabic Language and Rhetoric
Antalya, Türkiye
nihalince@akdeniz.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-1766-5618>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 06.01.2024

Kabul Tarihi | Accepted: 24.04.2024

Yayın Tarihi | Published: 30.06.2024

Atıf | Cite As

İnce, Nazife Nihal. "Tabii İlimlerin Arapça Sesbilim Geleneğine Etkisi: *Cühdü'l-mukill* Örneği". *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/1 (2024), 520-537.
<https://doi.org/10.14395/hid.1415613>

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kor hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review
It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

The Influence of Natural Sciences on Arabic Phonological Tradition: The Case of *Juhd al-muqill*

Abstract

In this study, the influence of natural sciences on Arabic phonology tradition is investigated in the case of a late tajwīd book, *Juhd al-muqill*. Phonology is a field that analyses speech sounds as a subject of linguistics. Speech sounds can be the subject of linguistic sciences in terms of reflecting the customs of a particular language, and of natural sciences in terms of their physical nature. Considering this aspect of sounds, it seems possible for the two fields to influence each other. Accordingly, our research analysed this hypothesised retrospective effect through document analysis. Since the influence of the natural sciences on the Arabic phonological tradition is manifested in the conception of sound or in the terms used, these two issues constitute the focus of the research. The universe of the research is the sources of natural sciences before *Juhd al-muqill* and the sources of the phonological tradition. The research data consisting of comments and concepts related to the conception of sound were evaluated by taking into account its place in the disciplinary tradition. As a basis for the evaluation of the research data, the Arabic phonological tradition and the content of the science of tajwīd were also discussed. The field of Arabic Phonology has not emerged as an independent discipline in history, but it has formed a tradition with a highly developed acquis and intersecting multiple disciplines. One of the main disciplines shouldering the Arabic phonology tradition is the science of tajweed. Since it is closely related to the performance of recitation, its treatment of speech sounds has been practical and therefore more likely to be influenced by natural sciences. As a tajwīd work, *Juhd al-muqill* is a work that produced some innovations in the tajwīd literature. The fact that some of the innovations are related to the conception of sound, makes it a suitable example for researching the influence of natural sciences. As a matter of fact, *Juhd al-muqill* used one of the works of natural sciences as a direct reference and, in one case, was directly influenced by it. In order to investigate the influences in the book in general and to reveal the implicit influences, two points were focussed on. These are the interpretations reflecting the conception of sound and the terms used. The duration of sound production is one of the issues related to the concept of sound. Unlike other tajwīd works, sound production durations are graded in *Juhd al-muqill*. It is very clear that the duration degrees are transferred from the natural sciences. On the other hand, the vowel-consonant distinction, which is the main sound classification of natural sciences, and the results of this distinction are not clear in *Juhd al-muqill*. However, the influence of natural sciences on the vowel-consonant distinction is felt in the use of concepts, even if it is not expressed in words. The sound-breath distinction, which is inherited from the tajwīd literature and thought to have emerged under the influence of natural sciences, is also clearly used in *Juhd al-muqill*. In summary, it has been observed that the duration of sound production, is indisputably transferred from natural sciences, and the influence of natural sciences is implicit or indirect in the distinction between vowel-consonant and sound-breath. The influence of natural sciences is also seen in the terms expressing the features of sound. The first of these terms is the instantaneous-durational (ānī-zamānī) term binary. *Juhd al-muqill* is the first tajwīd work in which these two terms are used. In the work, these terms were not only transferred but also reconciled with the plosive-non-plosive (shidda-rikhwa) binary. In the book, where we cannot explicitly see the distinction between vowel and consonant, it is noteworthy that the naming of the long vowels wāw and yā is meticulous. The author was very careful in using the terms al-wāwu'l-maddiyya and al-yā'u'l-maddiyya. It seems that the author is aware of the vowel-consonant distinction, but he consciously avoided the terms sāmit-musawwit (consonant-vowel) used by the natural scientists. This led him to use the name *haraka* for short vowels and the name of the letter combined with the adjective *maddiyya* for long vowels, instead of using a term combining long and short vowels. Hence, the most striking finding of the study is that the vowel-consonant distinction and related terms, which were the basic distinction in natural sciences, are not used in *Juhd al-muqill*.

Keywords: Arabic, Phonology, Natural Sciences, Tajwīd, *Juhd al-muqill*.

Tabii İlimlerin Arapça Sesbilim Geleneğine Etkisi: *Cühdü'l-mukill* Örneği

Öz

Bu çalışmada Arapça sesbilim geleneğinin tabii ilimlerden etkilenmesi bir geç dönem tecvit kitabı olan *Cühdü'l-mukill* özelinde araştırılmıştır. Sesbilim, konuşma seslerini dilbilim konusu olarak inceleyen alandır. Konuşma sesleri belirli bir dilin teamüllerini yansıtmaları bakımından dil ilimlerinin; fiziki tabiatı bakımından ise tabii ilimlerin konusu olabilmektedir. Seslerin bu yönü göz önüne alındığında, iki alanın birbirini etkilemesi mümkün görünmektedir. Bu doğrultuda, araştırmamızda geçmişe dönük varsayılan bu etki doküman analizi yöntemiyle incelenmiştir. Tabiiyyât müktesebatının Arapça sesbilim geleneğine etkisi; ses olgusuna ilişkin tasavvurda veya kavramlarda kendini göstereceğinden söz konusu iki husus araştırmanın odağını teşkil etmiştir. *Cühdü'l-mukill* öncesi tabiiyyât kaynakları ile sesbilim geleneğinin kaynaklarında yer alan konuşma seslerine ilişkin bahisler ise çalışmanın evrenini oluşturmaktadır. Ses tasavvuruna ilişkin yorum ve kavramlardan oluşan araştırma verileri, disiplin geleneğindeki yeri dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Araştırma verilerinin değerlendirilmesine zemin olan iki hususa da temas edilmiştir, bunlar: Arapça sesbilim geleneği ve tecvit ilminin içeriğidir. Arapça Sesbilim

alanı, tarihte müstakil bir disiplin olarak ortaya çıkmamıştır ancak oldukça gelişmiş bir müktesebatı olan ve birden fazla disiplinin kesiştiği bir gelenek meydana getirmiştir. Arapça sesbilim geleneğini omuzlayan başlıca disiplinlerden biri tecvit ilmidir. Tecvit konularının tamamına yakını konuşma sesleri ve bu seslerin niteliklerini irdeleyen bahislerdir. Tilavet icrasıyla yakından ilgili olması hasebiyle de konuşma seslerini ele alış uygulamaya dönük olmuştur ve bu nedenle tabii ilimlerden etkilenme olasılığı daha yüksektir. Bir tecvit eseri olan *Cühdü'l-mukill*, tecvit literatüründe birtakım yenilikler üretmiş bir eserdir. Yeniliklerin bir kısmının ses tasavvuruna ilişkin olması onu tabiiyâtın etkisini araştırmaya elverişli bir örnek yapmıştır. Nitekim *Cühdü'l-mukill*, tabiiyât konusunu ele alan eserlerden olan *Şerhu'l-mevâkif*¹'i referansları arasına almış, dahası bazı ses olaylarını açıklama konusunda doğrudan etkilenmiştir. Eserin genelindeki etkilenme durumunu araştırmak ve örtük etkilenmeleri ortaya çıkarmak üzere iki noktaya odaklanılmıştır. Bunalar ses tasavvurunu yansıtan yorumlar ve kullanılan kavramlardır. Ses tasavvuruyla bağlantılı hususların başında ses üretim süreleri gelmektedir. Diğer tecvit eserlerinden farklı olarak *Cühdü'l-mukill*'de ses üretim süreleri derecelendirilmiştir. Eserde yer verilen ses dereceleri çok açık bir şekilde tabiiyâttan transfer edilmiştir. Buna mukabil tabiiyâtın başlıca ses tasnifi olan ünlü-ünsüz ayrımı ve bu ayrımın sonuçları *Cühdü'l-mukill*'de net değildir. Şu var ki ünlü-ünsüz ayrımı konusunda tabiiyâtın etkisi kelimelere dökülmemiş olsa da kavramların kullanılmasında hissedilmektedir. Tecvit literatüründen miras alınan ve tabiiyâtın etkisiyle ortaya çıktığı düşünülen ses-nefes ayrımı da *Cühdü'l-mukill*'de açıkça kullanılmaktadır. Özetle ses olgusuna ilişkin tasavvurları yansıtan ses üretim süresinin tartışmasız olarak tabiiyâttan transfer edildiği, ünlü-ünsüz ve ses-nefes ayrımında ise tabiiyât etkisinin örtük veya dolaylı olduğu görülmüştür. Eserde tabiiyâtın etkisi ses niteliklerini ifade eden terimlerde de görülmektedir. Bu terimlerin başında ânî-zamânî ikilisi gelmektedir. Ses üretim süresiyle ilgili olan bu iki terimin kullanıldığı ilk tecvit eseridir *Cühdü'l-mukill*. Eserde söz konusu terimler sadece transfer edilmemiş aynı zamanda tecvit müktesebatındaki şiddet-rihvet ikilisiyle de uzlaştırılmıştır. Ünlü-ünsüz ayrımını açıkça göremediğimiz eserde uzun ünlülerden vâv ve yâ seslerinin isimlendirilmesinde titiz davranıldığı dikkat çekmektedir. Eserde bu iki ses, itinayla, vâv-ı meddiyye ve yâ-ı meddiyye terimleriyle ifade edilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki yazar ünlü-ünsüz ayrımına vakıftır ancak bilinçli bir şekilde tabiiyâtın kullandığı sâmit-musavvit terimlerinden kaçınmıştır. Neticede uzun ve kısa ünlüleri ünlü olma ortak paydasında birleştiren bir kavram kullanmak yerine kısıtlara hareke, uzun olanlara ise med sıfatıyla birlikte birleşik bir ad tercih edilmiştir. Çalışmanın en dikkat çekici bulgusu, tabiiyâtın önemsedığı ünlü-ünsüz ayrımı ve bunları ifade eden sâmit-musavvit terimlerinin *Cühdü'l-mukill*'de kullanılmamış olmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Arapça, Sesbilim, Tabii İlim, Tecvit, *Cühdü'l-mukill*.

Giriş

Bu çalışma, Arapça sesbilim geleneğinin tabii ilimlerden etkilenme biçimini ve boyutlarını bir geç dönem tecvit kitabı olan *Cühdü'l-mukill* örneğinde incelemektedir. Arap dilinin köklü bir dilbilim geleneği olduğu, dilbilim çevrelerinde yaygın bir kabuldür. Bugün itibarıyla yaklaşık on dört asırlık bir gelenekten söz edilmektedir. Hicri birinci yüzyılda temelleri atılan bu geleneğin zaman içerisinde gelişmelere sahne olması kaçınılmazdır. Söz konusu gelişmelerin yelpazesi ve etkenleri sesbilimin konu edildiği ilim dallarına göre değişmektedir. Herhangi bir disiplinde yaşanan gelişmeler ve değişmelerde olduğu gibi dil ilimleri alanında da birden fazla faktörün etkisi bulunmaktadır. Çalışmamızda bu faktörlerden sadece bir tanesine odaklanarak bu faktörün sesbilim alanındaki etkisi incelenmiştir. Söz konusu faktör, bilim alanları arasındaki etkileşim faktörüdür. Bilim alanları arasında ortak bir noktanın bulunması durumunda, dönemin etkin olan bilim alanlarının diğer alanları etkileyebildiği kabul edilmektedir.¹ Herhangi bir bilim alanında kabul gören bir teori veya açıklama biçimi diğer alanlara da uyarlanmış yahut bir bilim alanının ürettiği bilgi başka alana ithal edilmiştir. Arap dili ilimleri de gerek disiplin içi (alt dallar arası) gerekse disiplinler arası etkileşime giren alanlardandır. Arap dilinin sesbilim alanı için, disiplinler arası etkileşimin en çok görüldüğü alandır denebilir. Bu alanda dilbilgisinin çeşitli dalları ile kıraat ilminin etkisi yadsınamaz derecede açıktır.

Arapça sesbiliminin diğer disiplinlerle ilişkisini veya etkileşimini ele alan akademik çalışmalar oldukça sınırlıdır ve çoğunlukla konuya dolaylı olarak temas etmektedir. Arapçanın sesbilimini veya sesbilgisini konu alan disiplinlerde ve alt dallarda etki etme ve etkilenme olayları,

¹ Bilimsel gelişmelerin dinamikleri hakkında geniş bilgi için bk. Thomas S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, çev. Nilüfer Kuyas (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1995).

çoğunlukla, dil ilimleri ile Kur'an ilimleri arasında gerçekleşmiştir. *Arap Dili İlimleri ile Tecvit Arasındaki Münasebet* adlı eser² söz konusu etkileşimi doğrudan ele alan bir çalışmadır. Etkileşim meselesi diğer çalışmalarda, çoğunlukla, işaret düzeyinde kalmıştır. Örneğin bir tecvit kitabı olan *Cühdü'l-mukill*'i tahkik eden Salim Kaddûrî el-Hamed, kitabın inceleme bölümünde yazarın tecvit alanında ürettiği orijinalliklere değinmekte ve bunları müellifin farklı alanlardaki yetkinliklerine bağlamaktadır.³ Yine sesbilim alanında disiplinlerin etkileşimine işaret eden ilginç çalışmalardan biri de kriptolojinin Arapçanın fonolojisine sağladığı veri türünü konu alan *İshâmâtu ulemâ'i't-ta'miye fi'l-lisâniyyâti'l-arabiyye* başlıklı makaledir.⁴ Arapça sesbilgisinin tabii ilimlerden etkilenmesini doğrudan inceleyen akademik bir çalışma ise bulunmamaktadır ancak konuyla yakından ilgili olan iki çalışma dikkatimizi çekmektedir. Alanın duayenlerinden Ğanim Kaddûrî el-Hamed'in *Ham Ses Düşüncesi ve Arap Dili Ses Çalışmalarına Etkisi* başlığıyla Türkçeye çevrilen makalesi⁵ bunlardan biridir. Yazar makalesinde filozof hekimlerin tezi olan ham ses fikrinin Arapça sesbilimini nasıl etkilendiğini ele almaktadır. Söz konusu makale modern sesbilim alanındaki kabuller ile Arapça sesbilim geleneğindeki kabulleri karşılaştıran ender araştırmalardan biridir. Diğer çalışma ise İbn Sînâ'nın (ö. 423/1037) *Esbâbu hudûsi'l-hurûf* adlı risalesinde ileri sürdüğü bir ses üretim kriterini araştıran *A Key Factor in Avicenna's Theory of Phonation* başlıklı makaledir. Bu makale bir hekim-filozofun tıp alanındaki bilgisini konuşma seslerinin üretimini açıklamada kullanmasını ve sesbilim alanına katkısını tek bir kriter (tükürük) üzerinden incelemektedir.⁶ Çalışmamız, fikir itibarıyla Ğanim Kaddûrî el-Hamed'in makalesine benzemektedir. Farkı ise tabiiyyât müktesabatının sesbilim geleneği üzerinde birden fazla etkisi bulunduğunu savunmasıdır. Bu doğrultuda, çalışmamız bir tecvit eseri olan *Cühdü'l-mukill* özelinde tabii ilimlerin tecvit ilmine etkisini ana hatlarıyla incelemeyi amaçlamaktadır. *Cühdü'l-mukill* özelinde yapılan bu araştırmada doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışma evreni *Cühdü'l-mukill*, *Cühdü'l-mukill*'in kaynakları ve *Cühdü'l-mukill* öncesinde telif edilmiş tabiiyyât kaynaklarından oluşmaktadır. Çalışma evrenini oluşturan dokümanlarda tabiiyyâtın etki etmesi muhtemel sesbilim kavramları ile ses tasavvuruna ilişkin açıklamalara odaklanılmıştır. Dolayısıyla çalışmanın verileri iki kümeden oluşmuştur. Elde edilen veriler disiplin geleneğindeki yeri dikkate alınarak değerlendirmeye tabi tutulmuş ve gerektiğinde karşılaştırmalı okuma yapılmıştır. Araştırmanın kavramsal çerçevesini oluşturmak üzere iki hususa da ayrıca yer verilmiştir. Bunlar: Çalışmanın evrenini oluşturan dokümanların farklı disiplinlere ait olmasını açıklayan Arapça sesbilim geleneğinin kapsamı konusu ve çalışmanın örneğini teşkil eden eserin türünü açıklayan tecvit ilminin çerçevesi konusudur.

1. Arapça Sesbilim Geleneğine Genel Bakış

Arapça sesbilim geleneği tek bir disiplinin omuzlarında taşınan bir gelenek olmamıştır. Arapça sesbilgisi müktesabatında büyük pay, dilbilgisi ile tecvit ilimlerine aitken diğer alanların da farklı boyutlarda payları bulunmaktadır. Arapça seslere ilişkin teorik ve uygulamalı meseleler ağırlıklı olarak dilbilgisi ve tecvit ilmi alanında ele alınmaktadır. Bu iki alana ilave olarak dilbilimin alt dallarında ve Kur'an ilimlerinden kıraat ilmi alanında da sesbilgisi konularına yer veren hatırı

² Bk. Nazife Nihal İnce, *Arap Dili İlimleri ile Tecvit Arasındaki Münasebet* (Ankara: İlahiyat, 2018).

³ Bk. Salim Kaddûrî el-Hamed, "ed-Dirâse", *Cühdü'l-mukill*, mlf. Muhammed b. Ebi Bekr el-Mar'âşi Saçaklızâde (Amman: Dâru Ammâr, 2008), 11-94.

⁴ Bk. Yahya Mîr Alem, "İshâmâtu ulemâ'i't-ta'miye fi'l-lisâniyyâti'l-arabiyye", *Mecelletü Mecma'i'l-Luğati'l-Arabiyye bi Dimâşk* 79/3 (2005), 521-546.

⁵ Bk. Ğanim Kaddûrî el-Hamed, "Ham Ses Düşüncesi ve Arap Dili Ses Çalışmalarına Etkisi", çev. Nazife Nihal İnce, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2014), 413-462.

⁶ Istvan Ormos, "A Key Factor in Avicenna's Theory of Phonation", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 40 (2/3) (1986), 283-292.

sayılır eserler bulunmaktadır. Durum böyle olunca bütün bu müktesebatı ifade etmek üzere çalışmamızda Arapça sesbilim geleneği tabirini kullanmayı tercih ettik.

Şunu da hatırlatmak gerekir ki ilk dilbilgisi eseri hicri ikinci asırda, ilk tecvit eseri ise dördüncü veya beşinci asırda yazılmıştır. Tecvit ilminin ilk eserine ilişkin ihtiyatlı yaklaşımın nedeni “tecvit” türü addedilecek eserlerin kriterlerine ilişkin belirsizliktir. Hicri dördüncü yüzyılda telif edilen iki farklı çalışma uzmanların çoğunluğu tarafından tecvit eseri addedilmektedir. Bunların ilki *e/-Kasîdetü'l-Hâkâniyye* olarak bilinen risaledir.⁷ Diğeri ise yedi kıraati derleyen ilk eser olan *es-Seb'a fi'l-kirâ'ât* başlıklı kitaptır. Söz konusu kitap, kârilerin tanıtılıp kıraatlerinin derlendiği bir kitap olmakla birlikte kıraatlerin betimlendiği bölümlerde yeri geldiğinde Kur'an tilaveti usulü denilebilecek teorik bilgilere değinilmiştir.⁸ Anılan eserlerin ilki olan risale ise Kur'an tilaveti sırasında dikkat edilmesi gereken birtakım ses olaylarına ilişkin hatırlatmalardan oluşmaktadır. Başka bir deyişle Kur'an tilaveti eğitimi alan öğrencilere kılavuz niteliğinde hazırlanmış manzum bir risaledir. 51 beyitten oluşan bu manzume, açıklamalardan yoksun kısıtlı muhtevasına⁹ rağmen, konusu nedeniyle, tecvit eseri addedilmiş görünmektedir. Diğer eser ise esasında bir kıraat derlemesidir ve Kur'an okuma usulünün rivayete dayalı yönüyle ilgili olması beklenir. Bununla birlikte bazı tecvit meselelerine başlıklar düzeyinde yer verilmiştir. Eserin tecvit kaynakları arasında gösterilmesini kolaylaştıran da bu özellik olmalıdır.¹⁰ Anılan iki eserin dikkate alınması gereken yönü ise ses olaylarına ilişkin konuları, tasnifleri ve terimleriyle birlikte, dilbilgisi dışındaki bir alanın (Kur'an ilimleri) konusuna dönüştürmüş olmalarıdır.

Yukarıda hatırlatıldığı üzere Arapçanın ses özelliklerine ve ses olaylarına ilişkin ilk kayıtlar dilbilgisi kitaplarında karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu kayıtlar, Arap dili ilimlerinin nüve alanlarının¹¹ başında gelen dilbilgisinin içerisinde yer almıştır. Arap dili ilimlerinin gelişim yolculuğunda nüve alanlara yenileri eklendikçe veya nüve alanların kapsamında daralma veya genişleme meydana geldikçe üretilen eserlerde sesbilgisinin yeri de değişmiştir. Başlangıçta dilbilgisinin konu başlıklarından biri olarak karşımıza çıkan ses konuları, sarf ilminin müstakil bir disipline dönüşmesiyle birlikte *i'lâl* ve *ibdâl* gibi belirli ses meseleleri sarf ilmine tahsis edilir olmuştur.¹² Erken dönem alfabetik sözlüklerin giriş bölümleri,¹³ bazı aruz-kafiye eserleri¹⁴ ve Arapçayı dilbilgisi ötesi yönleriyle ele alan bazı eserler,¹⁵ Arapçanın seslerine yer veren dilbilim alanlarından bazılarıdır. Arapçanın sesleri konusu filozoflarca da ele alınmıştır. İbn Sinâ'nın *Esbâbu hudûsi'l-hurûf* adlı risalesi örneklerden bir tanesidir. Filozofların yanı sıra felsefi kelim

⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. M. Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008), 1/380.

⁸ Bk. Ebû Bekr Ahmed b. Musa İbn Mücâhid, *es-Seb'a fi'l-kirâ'ât*, thk. Şevki Dayf (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1400), 108, 113, 125, 134 ve 196.

⁹ Bk. Ğanım Kaddûri el-Hamed, *Ebhâs fi'lmi't-tecvîd* (Amman: Dâru Ammâr, 2002), 17-34.

¹⁰ Bk. İbrahim Tetik, “Tecvid İlminin Tarihsel Gelişimi”, *Tarihten Günümüze Kıraat İlmi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 621.

¹¹ Nüve alanlar tabiri dilbilimci Jane Aitchison'a ait bir kavramsallaştırmadır ve sesbilgisi, sesbilim, her iki boyutuyla dilbilgisi, anlambilim ve edimibilim alanlarını kapsar. Bu tabiri çalışmamızda Arap dili ilimlerine uyarlayarak lügat, sarf ve nahiv ilimlerini karşılamak üzere kullandık.

¹² Örnek için bk. Fahrüddin Ahmed b. el-Hasan Çarperdi, *Şerhu's-Şâfiye*, thk. Ali Kemal (Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, 2014), 338 ve 399; Ebu Ali Hasan b. Ahmed el-Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kazım Behru'l-Mürçân (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1999), 570-598.

¹³ Örnek için bk. el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerrâî (b.y.: Dâru ve Mektebetü'l-Hilal, 1980), 1/47-61; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luğa*, thk. Ramzî Münir el-Baalbekî (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 41-51.

¹⁴ Örnek için bk. Seyyid el-Bahrâvî, “Kitâbü'l-arûz li'l-Ahfeş”, *Fusûl: Mecelletü'n-nakdi'ledebî* 2/16 (1986), 136-141; Abdülhüseyn el-Fitlî, “Kitâbü'l-Arûz li'bni's-Serrâc”, thk. Abdülhüseyn el-Fitlî, *Mecelletü külliyyeti'l-âdâb* 15 (1972), 411-440.

¹⁵ Örnek için bk. Ebû'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-irâb*, thk. Hasan Hindâvî (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1985); a.mlf., *e/-Hasâis*, thk. Abdulhamid Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013), 1/495, 2/98-109, 347-377.

âlimleri de eserlerinde insan sesleri ve özel olarak Arapçanın seslerine yer vermiştir. Ses olgusunu daha ziyade fiziki-fizyolojik boyutuyla ele alan bu çalışmalar, tabiiyyâtın bir parçası addedilmektedir. Sesi fiziki bir olgu olarak ele alan bu eserler, çoğu zaman dilbilgisi-tecvit alanındaki tasnifi ve terminolojiyi kullanmadığı için Arapça sesbilim geleneğinden bağımsız gelişmiştir.

Arapçanın seslerini ele alan disiplinler arasında muhteva itibariyle çağdaş sesbilim alanına en yakın olanı tecvit ilmidir. Tecvit ilmi, dilbilgisinin alanına giren i'lâl-ibdâl gibi fonolojik meseleleri içermemesi bakımından eksik olsa da parçalarüstü ses konularını¹⁶ da içermesi bakımından salt ses odaklı bir ilim dalıdır. Dolayısıyla tabiiyyât müktesebatından etkilenme potansiyeli dilbilgisi içerisindeki sesbilim konularından daha yüksek olacaktır. Bu doğrultuda, tabiiyyât bilgisinin ses bilgisine yansımaları öncelikle tecvit eserlerinde aramak uygun görünmektedir.

2. Tecvit İlminin Çerçevesi ve Cühdü'l-mukill

Tecvit kitaplarının konusu, Kur'an tilaveti için gerekli olan telaffuz bilgisi ve okuma esaslarıdır ve tecvit eserlerinin içeriği bu konuya göre şekillenmektedir. Gelenek boyunca tecvit kitaplarının içerikleri tamamıyla aynı olmamıştır. Bununla birlikte tecvit eserlerinin ana omurgasını oluşturan bir içerikten söz edilebilir. Söz konusu içeriği, seslerin müstakil özelliklerine ilişkin konular ve sözdizimi içerisindeki seslerde meydana gelen ses olaylarını ele alan konular olmak üzere iki kümeye indirgemek mümkündür. Seslerin müstakil özelliklerine ilişkin konular, ses üretim yerlerini ve keyfiyetlerini ele alan konulardır. Literatürde mahâric-i hurûf ve sıfât-ı hurûf terimleri ile ifade edilen bu konuların içerisinde Arapça seslerin fonetik nitelikleri tasnife tabi tutulur. Mahreç başlığında seslerin çıkış yerleri kümelerine ayrılarak ele alınır ve mahreç sayısına ilişkin bir bahis mutlaka açılır. Ses üretim keyfiyetlerini ele alan sıfatlar kümesinde ise karşıtı olan sıfatlarla karşıtı olmayan sıfatlar şeklinde ikinci bir tasnif daha yapılır. Söz konusu iki küme, ses betimlemelerinde kullanılan kriterleri oluşturur ve bütün eserlerde neredeyse aynıdır. Ses üretim keyfiyetine ilişkin tasniflerde fonksiyon itibariyle dilbilgisine hizmet eden ve dolayısıyla fonetik olmayan sınıflara da yer verildiği olmuştur.¹⁷

Seslerin sözdizimi içerisindeki değişmelerini ele alan kümede ise üç temel konu bulunmaktadır. Bunlar: sükûnlu nûnun halleri, sükûnlu mîmin halleri ve med çeşitleridir. Bu üç başlığın dışında kalan diğer ses olayları ise ayrı başlıklarda ele alınır. Bunların çoğu ses asimilasyonu olaylarıdır. Örneğin yakın mahreçli seslerde veya özel şartlarda râ sesinde meydana gelen değişmeler bunlardandır. Eser yazarları gerekli buldukları bazı detayları ayrıca başlıklandırmıştır. Ana kümelerle ilave olarak tecvit ilminin önemi, lahn, vakf-ibtida, telaffuz kusurları, tilavet hızı ve uygulama-alıştırma gibi konular da tecvit kitaplarında yer verilen konular arasındadır.

Bilinen tecvit kitaplarının ekseriyeti, ana omurga içerikle birlikte yukarıda zikredilen meselelerden bazılarını mutlaka yer vermiştir. Salt ana omurga içerikten ibaret olan veya salt ses olaylarını ele alan küçük hacimli risaleler de yazılmıştır.¹⁸ Söz konusu risaleler büyük ihtimalle başlangıç düzeyindeki öğrencilerin eğitim-öğretimi için hazırlanmıştır. Yazma eserler arasında

¹⁶ Sesin söz bütününde fark edilen vurgu ve entonasyon gibi konular. Geniş bilgi için bk. David Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* (Malden: Blackwell Publishing, 2008), 466.

¹⁷ Örnek için *er-Ri'âye*'deki tasnife bk. Mekki b. Ebû Tâlib el-Kaysî, *er-Ri'âye li tecvidi'l-kırâ'a*, nşr. Cemal Muhammed Şeref (Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, 2002), 36-51.

¹⁸ Çoğunlukla yazma olarak bulunan bu risalelere örnek olarak bk. Zekeriyâ b. Muhammed el-Ensârî, *Tuhfetü nücebâ'il-'asr fi ahkâmî'n-nûni's-sâkineti ve't-tenvîn ve'l-med ve'l-kasr*, thk. Cemal es-Seyyid Rifâi (Kahire: Mektebetü Evlâdi's-Şeyh li't-Türâs, 2008); Ebu'l-Asbağ Abduülaiz b. Ali İbnü't-Tahhân, *el-İnbâ' fi usûli'l-edâ'*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmin (Şarika: Mektebetü's-Sahâbe, ts).

geç dönemde yazıldığı anlaşılan ve çoğu zaman yazarı belirsiz bu türden tecvit risalelerine sıkça rastlanmaktadır. On sekizinci yüzyılın başında telif edilen *Cühdü'l-mukill* ise ana omurga içeriğinin yanı sıra diğer teorik meseleleri de ekleyen kapsamlı tecvit eserleri arasında yer almaktadır.

Cühdü'l-mukill, Maraşlı âlim Saçaklızâde Mehmed Efendi (ö.1145/1732) tarafından kaleme alınmış bir tecvit kitabıdır. *Cühdü'l-mukill*'in ana omurga içeriği, tecvit eserlerinin çoğunda olduğu üzere, önce ses özellikleri sonra sözdizim içerisinde meydana gelen ses olayları olacak şekilde sıralanmamıştır. Yazar ana omurga içeriğe başlamadan önce birkaç konuyla giriş yapar. Giriş konuları şöyledir: tecvidin tanımı, lahn meselesi, kıraat imamlarının tanıtımı, dişlerin tanıtımı ve mahreçlerin anlaşılmasına yarayacak birtakım meseleler. Yazarın ana omurga içeriğe eklediği konular ise râ ve lâm seslerinin özel halleri, bilumum idğamlar, hemze türleri, imâle, bazı zamirler, vakf-ibtida, Fatiha suresi üzerinde tecvit alıştırmaları ve yâ risalesidir. Anılan ek konulardan sonuncusu (yâ risalesi) esasında Mushaf yazısıyla ilgili bir konudur ve tecvit kitaplarında bu konuya rastlanmaz. Bu husus, *Cühdü'l-mukill*'i kapsamlı tecvit eserlerinden ayıran özelliklerden biridir.

Burada eserin ana omurga içeriğine ilişkin küçük bir not düşmek yerinde olacaktır. Eserde ses olaylarına ilişkin başlıkların sonunda, tam olarak vakf-ibtida konusundan sonra, Arapçanın bazı sesleri başlıklar halinde sıralanmaktadır. Bu durum seslerin yeniden müstakil olarak ele alındığı izlenimi vermektedir. Halbuki söz konusu başlıkların altında, ilgili sese ait ses olayları, Kur'an'daki örnekleriyle birlikte ele alınmaktadır. Dolayısıyla eserin içeriği basitten mürekkebe doğru ilerleme konusunda diğer eserlerle aynıdır. Bu başlıklar erken dönem bazı tecvit eserlerinde yer almakla birlikte geç dönemin başlıca eseri olan *Mukaddime* ve şerhlerinde yer almamaktadır.¹⁹ Bu husus *Cühdü'l-mukill* yazarının erken dönem tecvit kaynaklarından ya da kıraat kaynaklarından yararlandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Şu hâlde *Cühdü'l-mukill* ana omurga içerik dışında tecvit, lahn ve kıraatler gibi giriş konuları; râ ve lâm seslerinin özel halleri, nûn ve mîm dışındaki seslerin idğamı ve imâle gibi ses asimilasyonları; bazı zamirler ve vakf-ibtida gibi parçalarüstü ses konuları; hemze türleri ve yâ risalesi gibi yazıyla bağlantılı konuları ihtiva etmekte ve bunlara bir de Fatiha suresi üzerinde tecvit alıştırmaları eklemektedir.

3. *Cühdü'l-mukill*'de Tabiiyyât Müktesebatı

Cühdü'l-mukill, bir tecvit kitabı olması hasebiyle tecvit eseri geleneğine bağlı bir çalışmadır. Dolayısıyla tecvit ilminin tasniflerini, terminolojisini ve yorumlama biçimlerini kullanır. Bununla birlikte eserde birtakım yenilikler göze çarpmaktadır. Eserde görülen yenilikleri iki kısma ayırmak mümkündür. Birincisi, teorik bilgilerin tilavet icrasına dönüştürülmesini sağlayan pratik bilgiler ki bunlara muhtevada yenilikler diyebiliriz. Diğeri ise ses olgusuna ilişkin tasavvurda kendisini göstermektedir ve esasında daha temel bir yeniliktir. Söz konusu yenilik kendini iki şekilde göstermektedir: ses olaylarının yorumlanması ve yeni kavramların/terimlerin kullanılması. Eserde kullanılan yeni kavram ve terimler esasında ses olaylarını yorumlamanın uzantısı mesabesinde. Zira ses olgusuna ilişkin tasavvur, ses olaylarını yorumlama biçimine sirayet etmekte ve bazen yeni kavramlar ve terimler gerektirmektedir. Öte taraftan tabii ilimlerin genelde Arapça sesbilim geleneğine, özeldir tecvit ilmine bir etkisinden söz edilecekse bu etkinin ses olgusuna ilişkin tasavvurda olması beklenir. Zira ses olgusuna ilişkin tasavvur, sesin

¹⁹ Örnek için bk. Ali el-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye fi şerhi'l-Mukaddimetü'l-Cezeriyye*, thk. Üsame Atâyâ (Dimaşk: Dâru'l-Ğavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2012).

mahiyetinin incelenmesi sonucu oluşur ki bu da tabii ilimlerin konusudur. Tabiiyyâtın *Cühdü'l-mukill* üzerindeki etkisine dair daha net bir fotoğraf çizebilmek için ses olaylarını yorumlayan bakış açısı ile kullanılan terimleri ayrı ayrı ele almak uygun olacaktır.

3.1. Ses Olaylarını Yorumlama Alanında

Her disiplinin ses olaylarına bakışı farklıdır. Ortak paydada buluşan konularda dahi disiplinler kendi yaklaşımlarına bağlı kalma eğiliminde olur. Her ne kadar tabiiyyâtın ses olgusuna yönelik bakışı bütüncül olsa da konuşma sesleri konusunda kendine bir sınır çizmiş görünmektedir. Konuşma seslerinin birimleri olan harfler ve onların nitelikleri tabiiyyâtın konusu olsa da bazı ses nitelikleri ve olaylarının dil ilimlerinin konusu olduğu açıkça belirtilmiştir.²⁰

Tabiiyyât, ses olaylarına, bunlar konuşma sesleri dahi olsa, fiziki bir olgu olarak bakacaktır. Ses olayları dil ilimleri içerisinde de fiziki boyutlarıyla ele alınmakta ancak beşerî boyutu da hesaba katılmaktadır. Daha açık bir ifadeyle dilbilimciler, dil topluluğunun geleneğine bağlı kalmak durumundadır. Zira seslerin çeşitlenme ve etkileşim sınırları fiziki ve fizyolojik imkanlar açısından geniş olsa da her dil topluluğunda bu imkanlara belirli sınırlar getirilmiştir. Bu nedenle fizyolojik imkanlar dahilinde /دُنْيَا/ kelimesinin /دُنْيَا/ (düyyâ) şeklinde veya /الصَّفَا/ kelimesinin /الصَّفَا/ (el-safâ) şeklinde telaffuz edilmesi mümkün olsa da Arapça dil topluluğunun bunu kullanmadığı tespit edildiğinde bu gözlem dilbilimciyi bağlamaktadır. Tecvit, her ne kadar Arapça dil topluluğunun alışkanlıklarına bağlı olsa da sesbirimleri betimlemeye yarayacak kriterler konusunda sesin fiziki boyutunu dikkate almak durumundadır ve tabiiyyâtla burada buluşmaktadır.

Cühdü'l-mukill'in yazarı kitabının temel kaynaklarını açıkça belirtmiştir. Her birine rumuz verdiği temel kaynakları, dilbilgisi ve tecvit eserlerinden oluşmaktadır. Yazarın diğer kaynaklarının ait olduğu disiplin yelpazesi daha geniştir. Temel kaynaklar listesinde yer almayan bir eserden alıntı yaptığında yazar, çoğunlukla kaynağını belirtmiştir. Herhangi bir ses olayına ilişkin açıklamalar ve yorumlar öncelikle belirtilen kaynaklara başvurarak yapılmaktadır. Yorumun yetersiz bulunması veya konunun ek açıklamaya muhtaç olması durumunda yazar kendi yorumunu eklemekten de geri durmamıştır. Saçaklızâde her ne kadar kaynaklara atfedilmeyen açıklamaların kendine ait olduğunu söylese de bu açıklamaların keyfi olmadığı rahatlıkla anlaşılmaktadır. Yazarın kendine ait açıklamalarının farklı alanlardaki birikiminden kaynaklandığı açıktır. Tanımlara eklenen yorumlarda yazarın mantık birikimini kullanması bu durumunun en belirgin örneklerindedir. Telaffuza ilişkin meselelerde bizzat kişisel deneyimine başvurduğu hususlar da olmuştur.²¹

Esasında *Cühdü'l-mukill*, ses olaylarına yeni açıklamalar getirme konusunda kendinden önceki eserlerin, ki bunların bir kısmı kaynakları arasındadır, geleneğini devam ettirmektedir. Eserin başlıca kaynaklarından olan *el-Minehu'l-fikriyye* ve *Şerhu's-Şâfiye* bunların başında gelmektedir. Anılan eserlerin yazarları Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) ile Çârperdî (ö. 746/1346) ve Radî el-Esterâbâdî (ö. 688/1289) ses özelliklerini ve ses olaylarını yorumlama konusunda yenilikler getiren alimlerdir. Gelenekte ses olaylarını yorumlama konusundaki yenilikler; ses veya ses özelliklerinin tasnifi ve ses olgusunun açıklanması olmak üzere iki eksenle ortaya çıkmıştır denebilir. Birincisi tecvit müktesebatının içinden yapılırken ikincisi söz konusu müktesebatın

²⁰ Örnek için bk. Seyyid Şerif el-Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkif*, nşr. Mahmud Ömer ed-Dimyâtî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlimiyye, 1998), 5/274.

²¹ Örnek için bk. Muhammed b. Ebi Bekr el-Mar'âşî Saçaklızâde, *Cühdü'l-mukill*, thk. Salim Kaddûrî el-Hamed (Amman: Dâru Ammâr, 2008), 147, 151, 162, 124 ve 154.

dışına çıkmayı gerektirmektedir. Ses olgusunu tecvit-dilbilgisi müktesebatının dışına çıkararak yorumlama ihtiyacı ses olgusunun fiziki tabiatından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla açıklama ve yorumlama çabalarında yolun fiziğe/tabiiyyâta çıkması olağan görünmektedir. Esasında Arapçanın sesleri en erken çalışmalardan itibaren fiziki boyutları hesaba katılarak incelenmiştir.²² Radî el-Esterâbâdî, Çârperdî ve Ali el-Kârî gibi yeni açıklamalar ekleyen alimlerin de benzer bir usul takip ettikleri söylenebilir. Nitekim Esterâbâdî'nin şerhinde karşılaştırarak anlattığı ses-nefes ikilisi ve bunların mechûr-mehmûs niteliklerine yansması norm haline gelmiş ve bu lafızlara teknik anlamlar yüklenmiştir.²³ Anılan teknik anlamı sürdüren eserlerin başında Ali el-Kârî'nin *el-Minehu'l-fikriyye* adlı şerhi gelmektedir.²⁴ Keza Çârperdî de şerhinde ana metnindeki bazı hususları açıklamada yenilikler getirmiştir. Yazarın idğam başlığında telaffuz sırasındaki saniyelik ses olaylarına ilişkin yorumları bu hususu gösteren örneklerdendir.²⁵

Yukarıda örnek olarak verdiğimiz ses-nefes ayrımı, ses niteliklerini ve olaylarını açıklamada kullanılan kriterlerden biri olmuştur. Her ne kadar söz konusu kriterin sınırları alimlere göre farklılık gösterse de tanımlarda ve betimlemelerde ön plana çıkarılmasında neredeyse bir uzlaş söz konusudur. *Cühdü'l-mukill*'de de ses-nefes ayrımı kullanılmaktadır. Saçaklızâde'nin bu ayrımı eserin temel kaynaklarından aldığı açıktır. Buna mukabil, Esterâbâdî'nin *Şerhu's-Şâfiye*'si gibi kronolojik olarak daha eski olan eserlerin ilham aldığı kaynak bilinmemektedir. Ğânim Kaddûrî el-Hamed'e göre Esterâbâdî'nin ses tasavvuru, filozof-hekimlerin etkisinde oluşmuş bir tasavvurdur.²⁶ Prof. Hamed, filozof-hekimlerin ses tasavvurunun dilbilgisi ve tecvit eserlerine sirayetini incelediği makalesinde ses-nefes ayrımının anılan tasavvurun tesiriyle ortaya çıktığını savunmuştur. Araştırmacı, Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) kullandığı ses-nefes kavramlarının medlulünün çok açık olmadığını ve Sîbeveyhi sonrası erken dönem eserlerde birbirinin yerine kullanıldığını belirtir. Araştırmacıya göre ses-nefes terimlerinin ayırt edilerek tekrar kullanıma dahil edilmesinde hekim-filozofların ses yorumu etkili olmuştur. Şu hâlde *Cühdü'l-mukill*'de mechûr ve mehmûsları ayırt etmek için kullanılan ses-nefes kriterinde tabiiyyâtın dolaylı etkisi bulunmaktadır. Zira görebildiğimiz kadarıyla tabiiyyâtın mahsûsât bölümünde açık bir şekilde ses-nefes ayrımı yapılmamaktadır.²⁷

Cühdü'l-mukill'de doğrudan tabiiyyâtın etkili olduğu hususlar da bulunmaktadır. Ses-zaman ilişkisi bağlamında ses üretim süreleri ile kısa-uzun seslerin süre bakımından derecelendirilmesi bunlardan biridir. *Cühdü'l-mukill* yazarı seslerin süreleriyle ilgili açıklamaları doğrudan *Şerhu'l-Mevâkif*'e dayandırır. *Şerhu'l-Mevâkif*'de konuşma sesleri iki yönden tasnife tabi tutulur, bunlar: seslerin ünlü veya ünsüz olması yönü ve seslerin üretim esnasındaki süresi. *Cühdü'l-mukill*'de bu konuya doğrudan *Şerhu'l-Mevâkif*'e atıf yapılarak *şiddet-rihvet* sıfatları ile istitâle bahsinde temas edilmiştir. Yazar, modern sesbilimde patlamalı sesler olarak bilinen şiddet sıfatına sahip seslerin süreye yansıyan yönünü ifade etmek üzere bu seslerin anlık olduğunu *Şerhu'l-Mevâkif*'e atıf yaparak ifade eder. *Şerhu'l-Mevâkif* yazarı Cürçânî'nin (ö. 816/1413) açıklamasında anlık

²² Sîbeveyhi'nin eserinde okuyucuya hitaben "şöyle yaptığında şöyle olduğunu görürsün, böyle yaptığında böyle bir şey duyarsın" tarzında yapılan çok fazla açıklama bulunur. Örnek için bk. Amr b. Osman Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2009), 4/174-175, 434-435.

²³ Râdiyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî, *Şerhu's-Şâfiye*, thk. Muhammed el-Hasan vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts), 3/259.

²⁴ Bk. Ali el-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 98-99.

²⁵ Çârperdî, *Şerhu's-Şâfiye*, 421-422; benzer bir örnek Radî'nin mehmûs niteliği açıklamasında bulunmaktadır, bk. Esterâbâdî, *Şerhu's-Şâfiye*, 3/258.

²⁶ Hamed, "Ham Ses Düşüncesi ve Arap Dili Ses Çalışmalarına Etkisi", 437.

²⁷ Örnek için bk. Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkif*, 5/272-279; Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, thk. Seyyid İmran (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2012), 1/43-44.

seslere karşı olan süreli seslerin süre bakımından eşit olduğunu ima eden ifadeleri, Saçaklızâde tarafından düzeltilir ve detaylandırılır. Zira ona göre rihv sesler ile beyni seslerin süresi birbirinden farklıdır.²⁸ Yazar ses süresini etkilediğini düşündüğü sıfatların tanıtımını tamamladıktan sonra sesleri süre bakımından derecelendirir. Kısadan uzuna doğru ses süreleri şöyledir:

Anlık sesler: bunlar şiddet sıfatına sahip olan seslerdir.

Süresi anlık seslere yakın olan sesler: bunlar kalan seslerdir.

Süresi elif miktarına yakın olan sesler: bunlar istitâle ve tefeşî niteliğine sahip olan sesler.

Süreli sesler: bunlar med sesleridir ve ses süreleri en az bir elif miktarıdır.²⁹

Yukarıdaki derecelendirmeyi Saçaklızâde'nin doğrudan *Şerhu'l-Mevâkıf*ten etkilenerek yaptığı açıktır. Dahası derecelendirmeye birlikte ses sürelerini yansıtan anlık (*ânî*) ve süreli (*zamânî*) tabirlerini de aynen kullanmıştır. Şu var ki Saçaklızâde, ses uzunluklarını tecvit müktesebatına uyarlayarak derecelendirmiştir. Cürcânî'nin şedîd (patlamalı) sesleri diğerinden ayırt etmeye odaklanarak yaptığı tasnifi Saçaklızâde, kalan sürtünmeli ve sızmalı seslere de uyarlamıştır. Cürcânî ikinci ve üçüncü derece uzunluğa sahip seslere sadece birkaç örnek verirken Saçaklızâde söz konusu derecelerin hangi ses nitelikleri sebebiyle ortaya çıktığını istitâle ve tefeşî terimlerini kullanarak ifade etmiştir. Ses sürelerinin derecelendirmesi konusunda tabiiyyât'ın etkisi şüphe götürmez açıklıktadır.

Tabiiyyât müktesabatının etkilemiş olması beklenen hususlardan biri de ünlü-ünsüz ayrımıdır. Ünlü-ünsüz ayrımı ile kastettiğimiz Arapça sesbilim geleneğindeki ünlü ses tasavvuru ve bunun yorumlara yansımalarıdır. Başka bir deyişle ünlü ses farkındalığının geleneğe nasıl yansıdığıdır. Modern sesbilim sabitelerinden olan bu ayrım Arapça sesbilim geleneğinde açıkça dillendirilen bir ayrım değildir. Bu ayrıma kısaca değindikten sonra *Cühdü'l-mukill*'in durumuna geçmek uygun olacaktır.

Modern sesbilim, konuşma seslerini ilk olarak ünlü ve ünsüz olmak üzere iki ana sınıfa ayırır.³⁰ Söz konusu tasnif, ilk bakışta modern sesbilimin ortaya çıktığı batıda kullanılan alfabeden kaynaklı görünebilir zira bu alfabede ünlü sesler birer harf olarak alfabede yerini almaktadır. Alfabe sistemi bu hususta dolaylı bir etkiye sahip görünmektedir. Ünlü sesleri içeren alfabe sistemlerinde sözcük veya sözleri oluşturan seslerin hecelere bölünmesi gerekmiştir. Öyle anlaşılıyor ki heceleme fikri hecenin asgari bileşenleri konusunu gündeme getirmiş ve bu noktada ünlü-ünsüz ayrımı belirleyici bir rol üstlenmiştir. Nitekim modern fonetiğin klasikleşmiş kaynaklarında ünlü-ünsüz başlıkları heceleme konusunun ardında yer almaktadır.³¹ Arap alfabesinde ve Sami dil ailesine mensup birçok dilin alfabesinde durum farklıdır. Anılan alfabede uzun ünlüler dışındaki ünlü sesler, alfabede yer almamaktadır.

Arapça sesbilim geleneği ünlü-ünsüz ayrımını vurgulayan bir tasnife sahip olmasa da satır aralarında ve zaman zaman açık bir şekilde bu ayrımın işaretleri görülmüştür. En açık ifadeler hareketlerin; elif, vâv ve yâ seslerinin parçası olduğunu ifade eden sözlerdir. Bu ifadeler kısa ünlü

²⁸ Saçaklızâde, *Cühdü'l-mukill*, 144.

²⁹ Saçaklızâde, *Cühdü'l-mukill*, 161.

³⁰ Örnek için bk. David Abercrombie, *Elements of General Linguistics* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1967), 38-41; David Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 103, 517.

³¹ Henry Sweet, *A Handbook of Phonetics* (Oxford: Clarendon Press, 1877), 178; David Abercrombie, *Elements of General Linguistics*, 34-38.

ile uzun ünlünün nitelik olarak aynı olduğuna, aralarındaki farkın ise niceliksel olduğuna işaret etmektedir.³² Tecvit geleneğinde söz konusu ayırım üç meselede görülmektedir. Birincisi vâv ve yâ harflerinin her birinin iki ayrı ses olabildiğini ortaya çıkaran idğâmı misleyn konusudur ki burada yazıda aynı olup nitelikte bazen ünlü bazen ise ünsüz olabilen sesler meselesi ortaya çıkmaktadır.³³ İkincisi, vâv ve yâ seslerinin hareketlerle birlikte ele alındığı imâle bahsidir. Üçüncüsü ise hemze ile elifin karşılaştırıldığı bahislerdir ki burada hemze ile elif, ünlü-ünsüz ekseninde karşılaştırılmıştır. İsimlendirme noktasında hemze ve elif olmak üzere iki ayrı ismin bulunması, bu seslerin örtülü bir biçimde ünlü-ünsüz ayırımına tabi tutulduğunu gösterse de bu hususunun bazen açıklanması gerekmiştir.³⁴ Ünlü-ünsüz ayırımı Arapça sesbilim geleneğinde vurgulanmasa da aruz-kafiye çalışmalarında daha görünür bir haldedir fakat yine de açık bir ayırım söz konusu değildir. Bunun nedeni aruz-kafiye ilminde heceleme operasyonel bir adım olmasıdır. Tabiiyyât geleneğinde ise ünlü-ünsüz ayırımı neredeyse başlıca tasniftir. *Cühdü'l-mukill*'in sıkça referans gösterdiği *Şerhu'l-Mevâkif* de anılan tasnif açıkça görülür.

Cühdü'l-mukill'de ses süresi konusuyla ilgili açıklamaların neredeyse tamamının *Şerhu'l-Mevâkif*'e dayandırılmasına rağmen ilginç bir şekilde ünlü-ünsüz ayırımı *Cühdü'l-mukill*'e yansımamıştır. Eserin mahreçler bahsinde cevfa/ağız boşluğu mahrecinin med harflerine ait olduğu bildirilir ancak med harfleriyle hareketler arasında herhangi bir bağ kurulmaz.³⁵ Benzer bir şekilde vâv ve yâ seslerinin fetha ve kesrayla birlikte ele alındığı imâle başlığı ile elif ile hemzenin karşılaştırıldığı başlıkta da uzun ünlüler ile kısa ünlüler arasında bir bağ kurulmamıştır. Yazarın imâle başlığında elifi fethayla, vâvı zammeyle ve yâ'yı kesrayla birlikte çiftler halinde kullanmasına bakılacak olursa imâle olayının çiftlerin her birinde aynı nitelikte gerçekleştiğini ifade etmektedir.³⁶ Başka bir deyişle yazar, anılan harf/ses çiftleri arasında sadece niceliksel bir fark bulunduğunu kabul etmektedir. Nitekim imâlenin sadece med harflerine mahsus bir durum olmayıp hareketlerde de gerçekleştiği eserin farklı sayfalarında açıkça ifade edilmektedir.³⁷ Bununla birlikte, ses çiftlerini (hareke-med harfi) ayrı ayrı zikretme konusunda ısrarcı olması³⁸ ve bunların nitelik olarak aynı olduğunu ayrıca belirtmemesi dikkat çekicidir. Bu tutumu Arapça alfabe sisteminin etkisi kapsamında değerlendirmek mümkündür.

Yazarın sıkça başvurduğu kaynaklardan olan *Şerhu'l-Mevâkif* de ise bu konuda ihtilaf bulunmamaktadır. Başka bir deyişle *Şerhu'l-Mevâkif*, hareketin ünsüz sesin neresinde olduğu tartışmasını kesin bir dille sonuçlandırmaktadır. Tabiiyyât, hareketli harflerin hareketi ile harf arasındaki bağlantıyı “ardışık iki ses” olarak tasavvur etmektedir.³⁹ Saçaklızâde'nin modern sesbilimin verileriyle örtüşen bu açıklamadan haberdar olmaması için bir neden bulunmamaktadır. Öyle görünüyor ki Saçaklızâde bu konuda tartışmaya girmemeyi tercih etmiştir. Kanaatimizce Saçaklızâde, hareke-med harfi arasındaki nitelik ortaklığını onaylamakla birlikte bahsi geçen tartışmalar ile hareketlerin med harflerinin parçası olduğunu belirten ifadeleri uzlaştıracak bir açıklamaya ulaşmamıştır ve bu nedenle hareke terimini med terimleriyle birlikte kullanmaktan itinayla kaçınmıştır. Özet olarak, *Cühdü'l-mukill*'de ses-nefes ayırımı ile ses-zaman

³² Bk. Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 4/101, 242, 310; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/348, 2/362; a.mlf., *Sirru sinâ'ati'l-i'râb*, 1/19.

³³ Örnek için bk. Ali el-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 107, 171.

³⁴ Örnek için bk. Ali el-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 72, 134.

³⁵ Saçaklızâde, *Cühdü'l-mukill*, 136.

³⁶ Saçaklızâde, *Cühdü'l-mukill*, 236.

³⁷ Râ harfi özelinde hareke-med harfi karşılaştırması için bk. Saçaklızâde, *Cühdü'l-mukill*, 174, 238.

³⁸ Örnek için bk. Saçaklızâde, *Cühdü'l-mukill*, 155, 173, 237.

³⁹ Bk. Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 5/279.

ilişkisi konuları dolaylı ve doğrudan olmak üzere tabiiyyâttan etkilenmişken, sarahaten ifade edilmesi beklenen ünlü-ünsüz ayırımına rastlanmamaktadır.

3.2. Terminoloji Alanında

Arapça sesbilim geleneğinin terminolojisi, ses tasavvuruna ve ses olaylarının yorumlanmasına bağlıdır. Ses olgusuna ilişkin tasavvuru etkileyen tabii ilimlerin, terminoloji konusunda da etkisini göstermesi beklenir. Tabii ilimlerin *Cühdü'l-mukill* üzerindeki etkisi bu konuda doğrudan ve dolaylı olmak üzere ikiye ayrılabilir. *Cühdü'l-mukill*'in doğrudan tabiiyyâttan aldığı terim seti ânî-zamânî terimleridir.

Tabii ilimlerin konuşma sesleriyle ilgili konularda kendisine bir sınır çizdiğini yukarıda belirtmiştik. Seslerin fizyolojisiyle ilgili olan bu alan belirli ses niteliklerinin ötesine geçmemeye özen göstermiştir. Şu var ki tizlik-baslık gibi harf nitelikleri dışına çıkan ses nitelikleri, sesbilim geleneğinin konularıyla örtüşebilmektedir. *Şerhu'l-Mevâkif* de ses niteliği olarak ele alınan ânî-zamânî terimleri bunlardan biridir. Söz konusu terimler sesbilim geleneğinde yer almayan terimlerden ancak gelenekteki şiddet-rihvet terim setiyle yakından ilgilidir.⁴⁰ Ana akım tecvit eserlerinde rastlanmayan bu terimler *Cühdü'l-mukill*'de ses sürelerini derecelendirme konusunda kullanılmıştır. *Cühdü'l-mukill* yazarının ses süresi derecelendirme fikrini bizzat *Şerhu'l-Mevâkif*'den aldığına yukarıda değinmiştik. Yazarın bu fikri transfer ederken tecvit geleneğindeki tasnif ve ses niteliklerine uyarladığını da belirtmiştik. Saçaklızâde'ye göre ânî ve zamânî terimleri sadece ünlülerin uzama potansiyeliyle ilgili değildir, aksine seslerin üretim sırasında ağız boşluğunda karşılaştıkları engel biçimine bağlıdır ki *Şerhu'l-Mevâkif*'in kullanımı da bu yöndedir. Şöyle ki tecvit geleneğinde üretim şekilleri itibarıyla tam kapanmanın ardından çıkarılan seslerin bu özelliğine şiddet denilmişken tabiiyyât bu özelliğin sonucuna vurgu yaparak anlak olduğunu ifade etmiştir. Benzer durum şiddetin mukabili için de geçerlidir. *Cühdü'l-mukill* yazarı bu açıklamayı tecvit müktesebatındaki karşılığıyla uzlaştırarak eserine almıştır. Netice olarak *Cühdü'l-mukill*, ânî-zamânî terimlerini kullanan ilk tecvit eseridir ve belki de tek eserdir.

Cühdü'l-mukill'de tabiiyyâtın etkisi olmasını beklediğimiz diğer terim seti ise ünsüz ve ünlü terimlerine tekabül eden *sâmit* ve *musavvit* terimleridir. Sâmit-musavvit terim setinin *Cühdü'l-mukill*'deki durumuna geçmeden önce bu terimlerin tarihçesine kısaca dönmek yerinde olacaktır. Tabiiyyât bölümü ihtiva eden eserler sâmit ve musavvit terimlerini genelde set halinde kullanmaktadır. Söz konusu terimlerin kullanıma girişi hicri beşinci asra kadar geriye gitmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla bu terimleri kullanan ilk filozof İbn Sînâ'dır. Sâmit terimine rastladığımız en eski kaynak İbn Sînâ'nın *Esbâbu hudûsi'l-hurûf* başlıklı risalesidir.⁴¹ Sâmit teriminin karşıtı olan musavvit terimi ise aynı yazarın bir başka eserinde kullanılmıştır. İbn Sînâ bu eserinde musavvitin karşıtı için ğayrı musavvit tabirini kullanmıştır.⁴² İbn Sînâ'nın eserlerinde bir arada rastlayamadığımız söz konusu terimler, Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) tarafından set halinde kullanılmıştır. Görebildiğimiz kadarıyla Râzî bu iki terimi beklenenin aksine tabiiyyât alanında değil, tefsir kitabında kullanmıştır.⁴³ Muhtemeldir ki sâmit-musavvit ikilisi Râzî kanalıyla *Şerhu'l-Mevâkif* adlı esere geçmiştir. Daha dakik bir ifadeyle bu terim seti önce hicri sekizinci yüzyılda yazılan *el-Mevâkif* metninde kullanılmış ardından *Şerhu'l-Mevâkif*'e geçmiştir. Bu durumda

⁴⁰ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 5/275.

⁴¹ Ebu Ali el-Hüseyn b. Abdillâh İbn Sînâ, *Esbâbu hudûsi'l-hurûf*, thk. Muhammed Hassân et-Tayyân-Yahya Mîr Alem (Dimaşk: Mecma'u'l-Luġati'l-Arabiyye bi Dimaşk, 1983), 83-84.

⁴² Ebu Ali el-Hüseyn b. Abdillâh İbn Sînâ, "el-Mantık: el-İbâre", eş-Şifâ, thk. Mahmud el-Hudayrî, nşr. İbnrahim Beyyûmî Medkûr (b.y.: Zevi'l-Kurbâ, 1430), 7/21; İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014), 33.

⁴³ Râzî, *Mefâtihu'l-ġayb*, 1/44.

sâmit-musavvit terimleri Râzî vasıtasıyla tabiiyyâtta Kur'an ilimlerine sirayet etmiş ve oradan tekrar tabiiyyât alanına geri dönmüş görünmektedir. *Şerhu'l-Mevâkif, Cühdü'l-mukill*'in sıkça atıf yaptığı kaynaklardan biri olması hasebiyle çalışmamız açısından önemlidir.

Şerhu'l-Mevâkif'de sâmit terimi, bazı konuşma seslerinin ortak niteliği olarak kullanılmıştır. Yazarın bu terimi kullandığı ilk yerde sâmit niteliğine sahip olan seslerin ne olduğu belirtilmemiş ancak “anlık sesler” olduğu ifade edilmiştir.⁴⁴ Harflerin kısımlarına ayrılan başlıkta ise sâmit harfleri elif, vâv ve yâ dışında kalan sesler olarak tanıtmaktadır.⁴⁵ Cürcânî, aynı eserin bir başka yerinde sâmit terimini örnek vererek kullanmıştır. Burada verilen örnek sesler /ط/, /د/, ve /ت/ sesleridir.

Daha önce de belirtildiği üzere Arapça sesbilim geleneğinde görünür bir ünlü-ünsüz ayrımı bulunmamaktadır. Söz konusu ayrım fikrinin Arapça dışındaki bir dilden esinlenerek yapılmış olması büyük olasıdır. Nitekim *el-Mevâkif* metninin, musavvit harfleri açıklarken kullandığı “bunlar Arapçada med ve lîn harfleri denen harflerdir” ibaresi, söz konusu terimin Arapça olmayan bir dilin ses tasnifinden mülhem olduğuna işaret etmektedir.⁴⁶ Filozofların kullandığı bu terimlere, çok nadir de olsa, klasik dilbilgisi kaynaklarında da rastlanmıştır. Bunlardan musavvit kelimesi İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) eserinde ünlülerin bir özelliği olarak zikredilmiştir.⁴⁷ Prof. el-Hamed'in tezi dikkate alındığında *el-Hasâis*'daki kullanımda filozofların etkisi olduğu söylenebilir.

Söz konusu terimler modern sesbilimdeki sırasıyla consonant/ünsüz ve vowel/ünlü terimlerinin karşılığıdır. Daha önce de belirtildiği üzere sesleri ilk olarak ünlü ve ünsüz olmak üzere iki ana sınıfa ayırmak modern sesbilimin temel tasnifidir. Modern sesbilimin ünlü-ünsüz ayrımını Arapça sesbiliminde uygulamak isteyen çağdaş araştırmacılar kullanılacak terim konusunda ikiye bölünmüştür. Ana akım tecvit eserlerindeki terimleri bu tasnife uyarlayarak kullananlar, geleneğe bağlı kalmaya çalışmış; klasik kaynaklardan ilham almakla birlikte yeni terimler ihdas edenler ise yenilikçi bir tutum sergilemiştir. Gelenekteki terimlere sadık kalmaya çalışan araştırmacılar çoğunlukla sadece ünlüleri ifade etme konusunda geleneğe bağlı kalabilmiş, ünsüz için yeni kelimeler kullanmışlardır. Ünlülere lîn, ünsüzlere sâkin⁴⁸ terimini öneren İbrahim Enis; ünlülere illet, ünsüzlere sâkin terimini öneren Ahmed Muhtar Ömer ve ünlülere hareke, ünsüzlere sâmit terimini öneren Kemal Bîşr, eski terimleri sürdürmeye çalışanlara örnektir.⁴⁹

Bilindiği üzere klasik sesbilim geleneğinde ünlü-ünsüz ayrımı ses betimlemede kullanılan temel kriterlerden olmamıştır. Dolayısıyla tecvit geleneğinde bu ayrımın doğuracağı bir terim grubu beklenmemektedir. Diğer taraftan örtük de olsa ünlü-ünsüz ayrımının emareleri görülmüş ve bu emareler bazı ses olaylarının açıklamasında kilit role sahip olmuştur. Şu var ki söz konusu örtük ayrım ünlü sesler için kuşatıcı bir terim oluşturmaya yetmemiştir. Neticede kısa ünlü ile uzun ünlünün nitelik olarak aynı olduğu ve aralarındaki farkın niceliksel olduğu ifade edilse de hepsine birden işaret eden bir terim ihdas edilmemiştir. Bunun yerine Arapça sesbilim geleneğinde med terimi (daha dakik bir ifadeyle med özelliği) sadece uzun ünlüler için kullanılmış, hareke terimi

⁴⁴ Cürcânî, *Şerhu'l-mevâkif*, 5/265.

⁴⁵ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 5/275.

⁴⁶ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 5/274.

⁴⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/127.

⁴⁸ Sâkin kelimesi dil ilimlerinde harekesi olmayan ses için kullanılır ancak bizzat sesin kendisini değil sesin halini ifade eder, dolayısıyla ünsüzler için önerilen sâkin tabiri geleneğe bağlı bir öneri gibi görünmemektedir.

⁴⁹ Bk. İbrahim Enis, *el-Asvâtü'l-luğaviyye* (Kahire: Mektebetü'l-Anglo, 2007), 28; Ahmed Muhtar Ömer, *Dirâsetü's-savti'l-arabî* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1997), 135; Kemal Bîşr, *İlmü'l-asvât* (Kahire: Dâru Ğarîb, 2000), 173 ve 217.

ise sadece kısa ünlüler için kullanılmıştır. *Cühdü'l-mukill* de kısa ve uzun ünlüleri ayrı ayrı terimlerle ifade eden geleneğin izinde olmuştur.

Gelenekteki tecvit yazarlarının aksine *Cühdü'l-mukill*'in yazarı Saçaklızâde, tabiiyyâta bolca atıf yapan bir âlimdir. Yazarın, sıkça başvurduğu eserlerden biri olan *Şerhu'l-Mevâkif* de kullanılan sâmit ve musavvit terimlerini kullanmaması dikkat çekicidir. Esasında, bir önceki başlıkta da belirtildiği üzere, genel olarak ünlü-ünsüz tasnifini görmezden gelen bir tutum içerisinde olan Saçaklızâde'nin bu tasnifi yansıtan terimleri de kullanmaması yadırganmamalıdır. Sâmit ve musavvit terimlerini eserinde kullanmayan yazar, bu tutumunu, doğal olarak, vâv ve yâ seslerine ilişkin konularda da sürdürmektedir.

Sâmit-musavvit terimleriyle bağlantılı olmakla birlikte vâv ve yâ harfleri/seslerini ifade eden terimler de bu kapsamda ele alınabilir. Zira bunlar yazıda müşterek bir resmi bulunup nitelik açısından ayrı iki sesi karşılayabilen harflerdir. Şu hâlde tabii ilimlerin etkilemiş olmasını beklediğimiz hususlardan biri de vâv ve yâ seslerinin türünü belirleyen terimlerdir. Bu mesele her ne kadar sâmit-musavvit terimleriyle bağlantılı olsa da bazı harflere ayrı isimler verilmesi sonucuna götürmesi bakımından ayrıca ele alınması uygun görünmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere vâv ve yâ sesleri, yazıda aynı olsa da bazen ünlü bazen ise ünsüz olabilmektedir ve Arapça sesbilgisi geleneğinde söz konusu iki harfin ses olarak iki ayrı niteliği olduğuna işaret eden ibareler bulunmaktadır. Başka bir deyişle Arapçanın ses sisteminde iki vâv ve iki yâ bulunduğu zımnen kabul edilmektedir.

Vâv ve yâ harflerinin ünlü ve ünsüz olabilme potansiyeli bazı geç dönem tecvit eserlerinde bir tecvit esasını kesinleştirme ve gerekçelendirmede kullanılmıştır. Bu eserler idğâm-ı misleyni açıklarken med olan vâvdan sonra ünsüz vâvın veya med olan yâdan sonra ünsüz yâ'nın ardışık gelmesi durumunda idğâmın olamayacağını özellikle belirtmektedir. Şu var ki idğâmı engelleyen hususu açıklamak için ileri sürülen gerekçe konusunda ikna edici olunamamıştır. Tecvit ilmine göre bahsi geçen sesler arasında idğâm-ı misleynin gerçekleşmeme sebebi idğâmın med sesinin uzatılmasına mâni olacağıdır.⁵⁰ Gerekçe ikna edici olmasa da vâv ve yâ harflerinin iki ayrı özelliğe bürünebildiği kabul edilmektedir ki tabiiyyâtın açıklaması da bu yöndedir.

Öte taraftan tabii ilimlerde vâv ve yâ harfleriyle ilgili bu ayrım çok net görülmektedir. *Mevâkif* şârihi, ünlü seslere örnek olarak verdiği vâv ve yâ harfleri için “Bunlar, sükunlu olup kendi cinslerinden olan hareketlerin uzatılmasından kaynaklandığında (musavvit olur).” diyerek iki sesin hangi şartlarda ünlü olduğunu açıklar. Benzer bir şekilde yazar “Bildigin üzere vâv ve yâ musavvit olabilmektedir” diyerek ünlülük durumunu hatırlatır ve ardından hangi şartlarda sâmit olduğunu açıklar.⁵¹ Kısacası tabiiyyât, hareketler ile med harflerini bir potada birleştirerek ikisine birden musavvit tabirini kullanmış görünmektedir.

Arapça sesbilim geleneği, iki ayrı sese ayrı terimler kullanmak yerine ünlü/musavvit olan sesi belirtmekle yetinmiştir. Ünlü olan harfler, harfin adına med niteliği eklenerek ifade edilmiştir. Arap alfabesinin tamamıyla ünsüzlerden müteşekkil olması esasında her harfin bir ünsüze tekabül ettiğini ve bunların dışındaki seslere ayrıca isim verilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu durumda ünsüz seslerin zaten bir adı bulunmaktadır ve yeni adlar ünlülere verilecektir. Bu doğrultuda med olan vâvı ifade etmek üzere kullanılan vâv-ı meddiyye ve med olan yâyı ifade

⁵⁰ Ali el-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 171; Abdülvehhâb b. Muhammed el-Kurtubî, *el-Mûdih fi't-tecvîd*, thk. Ğanim Kaddûrî el-Hamed (Amman: Dâru Ammâr, 2000), 153.

⁵¹ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 5/274-275.

etmek üzere kullanılan yâ-i meddiyye tabirlerini ünlü-ünsüz ayrımı ekseninde geliştirilmiş terimlerden sayabiliriz.

Ünlü/musavvit olan vâv ve yâ seslerinin vâv-ı meddiyye ve yâ-i meddiyye terimleriyle ifade edildiği tecvit eserlerinden biri de *Cühdü'l-mukill*'dir. Med olan vâv ve med olan yâ tabirlerinin eser genelinde özenle kullanıldığı görülmekte ancak bir yazının iki ayrı sesi temsil edebileceği vurgusuna rastlanmamaktadır. Vâv ve yâ harflerinin iki ayrı sesi temsil etmesini vurgulama ihtiyacı duyulan başlıca konu idğam-ı misleyndir. Birçok tecvit eserinin göz ardı ettiği bazı ses konularını özellikle tecvit içerisinde gündeme getiren *Cühdü'l-mukill*'in idğam-ı misleynin uygulanmasını mümkün kılan şarta her nedense değinmediği görülmektedir. *Cühdü'l-mukill* yazarının bu tutumu malumu ilam etmeme kabilinden olabilir. Yazar, birbirinin aynı olmayan sesler arasında idğâm-ı misleyn olamayacağından hareketle iki ayrı vâv arasındaki idğâmın imkansızlığını ayrıca belirtmeyi gerekli bulmamış gibidir. Netice olarak *Cühdü'l-mukill*'de açık bir ünlü-ünsüz ayrımı bulunmamakla birlikte med olan vâv ve med olan yâ tabirlerinin eser genelinde özenle kullanıldığı dikkati çekmektedir.

Sonuç

Tabii ilimlerdeki ses tasavvurunun Arapça sesbilim geleneğinin bir parçası olan tecvit ilmine etkisini *Cühdü'l-mukill* üzerinden incelediğimiz bu çalışmanın sonunda araştırdığımız etkiye dair dikkat çekici sonuçlara ulaşılmıştır. Esasında *Cühdü'l-mukill* yazarı kitabında tabiiyyât konularını ihtiva eden *Şerhu'l-Mevâkif*'i açıkça referans göstermektedir. Ayrıca İslam filozoflarının ses tasavvurunun erken dönem sesbilim geleneğine etki ettiği tezi henüz çürütülmemiştir. Dolayısıyla bu çalışma *Cühdü'l-mukill*'de tabiiyyâtın etkisini araştırma çalışması olmaktan ziyade etkinin biçimini ve boyutlarını tespit etme çabasıdır.

Cühdü'l-mukill, gerek tecvit ilminin ana omurga konularına eklediği yorumlar veya çıkardığı konular itibarıyla, gerekse diğer konulara kazandırdığı yeni içerikler itibarıyla diğer tecvit eserleri arasında özel bir konuma sahiptir. Söz konusu eklemeler ve çıkarmalar yazarın bir arayış içerisinde olduğunu göstermektedir. Seslere ilişkin müphem noktaları çözme arayışının onu tabiiyyâta sevk etmesi doğaldır. Zira Saçaklızâde'nin kalem oynattığı alanlardan biri kelam ilmidir ve tabiiyyât konusu içeren eserlerden haberdar olmaması mümkün değildir.

Arapça sesbilim geleneği Kur'an etrafında gelişen ilimlerden biri olmuştur. Bunların içerisinde tecvit ilmi neredeyse salt ses nitelikleri ve ses olaylarıyla ilgilidir. Bu anlamda *Cühdü'l-mukill* tecvit geleneğine tâbidir. Eserde tabii ilimlerden transfer edilen veya yararlanılan bazı hususlar, tecvit geleneğine uyarlanarak esere dahil edilmiştir. Doğrudan tabii ilimlerden transfer edilen konuların başında, seslerin süre bakımından derecelendirilmesinde de kullanılan, seslerin anlık veya süreli olması gelmektedir. Bu konuyla birlikte ânî-zamânî terimleri de esere transfer edilmiştir. Tecvit geleneğinde *Cühdü'l-mukill*'den önce de var olmakla birlikte hekim filozofların ses tasavvurundan kaynaklı bir ayrım olan ses-nefes ayrımı ise eserin dolaylı olarak tabii ilimlerden etkilendiği konulardandır. Tabiiyyât kaynaklarının başlıca ses tasnifi olan ünlü-ünsüz ayrımı ise onca görünürlüğüne rağmen *Cühdü'l-mukill*'de açıkça görünmemektedir. Şu var ki bu ayrımın uzantısı olan vâv ve yâ harflerinin yazıda bir olup telaffuzda birbirinden ayrı iki sesi karşılıyor olması nispeten görünür durumdadır. Yazarın med olan vâv ve med olan yâ kullanımını eserin tamamında çok dakik olmuştur. Başka bir deyişle med olmayan (sâmit olan) vâv ve yâ'nın varlığını zımnen kabul etmekte ve ibarelerini bu anlamda dikkatli kullanmaktadır. Kavramları dikkatli kullanan ve birçok konuda *Şerhu'l-Mevâkif*'i referans gösteren yazarın sâmit ve musavvit terimlerini bilinçli olarak eserine almadığı açıktır. Başka bir deyişle yazar med harfleriyle

harekeleri birleştiren bir niteliği ikrar etmekten özenle kaçınmış görünmektedir. Muhtemeldir ki yazar, hareke-med harfi arasındaki ortak niteliği onaylamaktadır ancak literatürde tartışılmış olan hareke-harf münasebeti meselesi ile onların ortak nitelikte bulunduğu düşüncesini uzlaştıran bir açıklama bulamamıştır. Bunun sonucu olarak ünlü-ünsüz meselesinde temkinli bir yaklaşım sergilemiştir. Bir başka ihtimal ise yazarın, tecvit geleneğinin mevcut terminolojisiyle yetinme eğiliminde olup Arap alfabesinde karşılığı tam olmayan sâmit-musavvit harflerine yer vermek istememesidir. Zira söz konusu tasnif ses niteliği üzerinden yapılan bir tasniftir ve Arap alfabesinde bazı ünlüler (harekeler) bulunmadığı için musavvit niteliğine yer vermek harekeleri harfler sahasına almayı ve alfabedeki harf sayısını artırmayı gerektirecektir. Tecvit eserlerinin uygulamaya dönük çalışmalar olduğu hesaba katıldığında bu teorik sınıflandırmanın Kur'an tilaveti icracısı veya tecvit öğrencisi için külfet olacağı düşünülmüş olmalıdır. Özetle, eserde gerek ses olaylarını açıklama konusunda gerekse terimlerin kullanımı konusunda tabii ilimlerin etkisi çok açıktır.

Kaynakça

- Abercrombie, David. *Elements of General Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1967.
- Alem, Yahya Mîr. "İshâmâtü ulemâ'i't-ta'miye fi'l-lisânyâtî'l-arabiyye". *Mecelletü Mecma'i'l-Luğatî'l-Arabiyye bi Dimâşk* 79/3 (2005): 521-546.
- Bahrâvî, Seyyid. "Kitâbü'l-Arûz li'l-Ahfeş". *Fusûl: Mecelletü'n-nakdi'ledebî* 2/16 (1986), 125-161.
- Bişr, Kemal. *İlmü'l-asvât*. Kahire: Dâru Ğarîb, 2000.
- Crystal, David. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Malden: Blackwell Publishing, 6. Edisyon, 2008.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-mevâkif*. nşr. Mahmud Ömer ed-Dimyâtî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998.
- Çârperdî, Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasan. *Şerhu's-Şâfiye*. thk. Ali Kemal. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsî'l-Arabî, 2014.
- Çelebi, Kâtip. *Keşfu'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*. thk. M. Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008.
- Enis, İbrahim. *el-Asvâtü'l-luğaviyye*. Kahire: Mektebetü'l-Anglo, 4. Basım, 2007.
- Ensârî, Zekeriyâ. *Tuhfetü nücebâ'il-asr fi ahkâmi'n-nüni's-sâkineti ve't-tenvîn ve'l-med ve'l-kasr*. thk. Cemal es-Seyyid Rifâî. Kahire: Mektebetü Evlâdî's-Şeyh li't-Türâs, 2008.
- Esterâbâdî, Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasan. *Şerhu's-Şâfiye*. thk. Muhammed el-Hasan vd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Fârisî, Ebu Ali Hasan b. Ahmed. *et-Tekmile*. thk. Kazım Behru'l-Mürçân. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1999.
- Ferâhîdî, el-Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerrâî. 8 Cilt. b.y.: Dâru ve Mektebetü'l-Hilal, 1980.
- Fitlî, Abdülhüseyn. "Kitâbü'l-arûz li'bni's-Serrâc". thk. Abdülhüseyn el-Fitlî. *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb* 15 (1972), 411-440.
- Hamed, Ğanim Kaddûrî. *Ebhâs fi ilmi't-tecvîd*. Amman: Dâru Ammâr, 2002.
- Hamed, Ğanim Kaddûrî. "Ham Ses Düşüncesi ve Arap Dili Ses Çalışmalarına Etkisi". çev. Nazife Nihal İnce. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2014): 413-462. <https://doi.org/10.18505/cuifd.254731>.
- Hamed, Salim Kaddûrî. "ed-Dirâse". *Cühdü'l-mukill*. mlf. Muhammed b. Ebi Bekr el-Mar'âşi Saçaklızâde. Amman: Dâru Ammâr, 2. Basım, 2008.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan. *Cemheretü'l-luğa*. thk. Ramzî Münir el-Baalbekî. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân. *el-Hasâis*. thk. Abdulhamid Hindâvî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 4. Basım, 2013.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân. *Sirru sinâ'ati'l-i'râb*. thk. Hasan Hindâvî. 2 Cilt. Dimâşk: Dâru'l-Kalem, 1985.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Musa. *es-Seb'a fi'l-kirâ'ât*. thk. Şevki Dayf. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, 1400.
- İbn Sînâ, Ebu Ali el-Hüseyn b. Abdillâh. *Esbâbu hudûsî'l-hurûf*. thk. Muhammed Hassân et-Tayyân-Yahya Mîr Alem. Dimâşk: Mecma'u'l-Luğatî'l-Arabiyye bi Dimâşk, 1983.
- İbn Sînâ, Ebu Ali el-Hüseyn b. Abdillâh. "el-Mantık: el-İbâre". *eş-Şifâ*. thk. Mahmud el-Hudayrî. nşr. İbnrahim Beyyûmî Medkûr. b.y.: Zevî'l-Kurbâ, 1430.
- İbn Sînâ. *Yorum Üzerine*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- İbnü't-Tahhân, Ebu'l-Asbağ Abdüülazîz b. Ali. *el-İnbâ' fi usûli'l-edâ'*. thk. Hâtim Salih ed-Dâmin. Şarika: Mektebetü's-Sahâbe, ts.
- İnce, Nazife Nihal. *Arap Dili İlimleri ile Tecvit Arasındaki Münasebet*. Ankara: İlahiyat, 2018.
- Kârî, Ali. *el-Minehu'l-fikriyye fi şerhi'l-Mukaddimetî'l-Cezeriyye*. thk. Üsâme Atâyâ. Dimâşk: Dâru'l-Ğavsânî li'd-Dirâsâtî'l-Kur'âniyye, 2. Basım, 2012.
- Kaysî, Mekki b. Ebû Tâlib. *er-Ri'âye li tecvîdi'l-kirâ'a*. nşr. Cemal Muhammed Şeref. Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, 2002.
- Kuhn, Thomas S. *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*. çev. Nilüfer Kuyuş. 4. Basım. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1995.

- Kurtubî, Abduülvehhâb b. Muhammed. *el-Mûdih fi't-tecvîd*. thk. Ğanim Kaddûrî el-Hamed. Amman: Dâru Ammâr, 2000.
- Ormos, Istvan. "A Key Factor in Avicenna's Theory of Phonation". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 40 (2/3) (1986): 283-292.
- Ömer, Ahmed Muhtar. *Dirâsetü's-savti'l-arabî*. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1997.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-ğayb*. thk. Seyyid İmran. 16 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2012.
- Saçaklızâde, Muhammed b. Ebi Bekr el-Mar'aşî. *Cühdü'l-mukill*. thk. Salim Kaddûrî el-Hamed. Amman: Dâru Ammâr, 2. Basım, 2008.
- Sibeveyhi, Amr b. Osman. *el-Kitâb*. thk. Abdüsslâm Hârûn. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 5. Basım, 2009.
- Sweet, Henry. *A Handbook of Phonetics*. Oxford: Clarendon Press, 1877.
- Tetik, İbrahim. "Tecvid İlminin Tarihsel Gelişimi". *Tarihten Günümüze Kıraat İlmi*. 601-674. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.